

Beleidssignalement maatschappelijke gevolgen coronamaatregelen

» Corona en de betekenis van het culturele leven

Wat als de pandemie voorbijgaat,
en wat als ze blijft?

Inhoud

Ten geleide	3
1 Over cultuurbeleid, cultuur en betrokkenheid bij het culturele leven	4
2 Betrokkenheid bij het culturele leven <i>na corona</i>	7
3 Betrokkenheid bij het culturele leven <i>met corona</i>	11
4 Corona en de betekenis van het culturele leven	15
Literatuur	19

» Ten geleide

Veranderende omstandigheden zetten bestaande geschriften soms plotseling in een heel ander daglicht. Zo ontstond bij het uitbreken van de coronacrisis hernieuwde aandacht voor twee boeken die een kleine 75 jaar geleden verschenen. *De Pest (La Peste)* van Albert Camus was opeens weer actueel omdat het gaat over de gevolgen van, de reacties op en de strijd tegen een grootschalige epidemie, waarbij de pest al dan niet is op te vatten als metafoor voor totalitarisme. Daarnaast figureerde de totalitaire ‘big brother’ uit 1984 van George Orwell op social media in kritische reacties op de coronamaatregelen die de overheid afkondigde, maatregelen die volgens sommigen een grotere ‘pest’ waren dan corona zelf.

Dichterbij in de tijd en dichter bij het onderwerp van dit signalement staat het essay *Kunst moet. Ook in tijden van cholera* van Thijs Adams uit 2012. De titel van zijn – acht jaar na dato ongedacht actuele – essay is met een minieme ingreep om te dopen tot *Kunst moet. Ook in tijden van corona*. Los van deze toevallige fonetische gelijkenis is de vraag die Adams zich stelde, en die hij aanscherpte door die te situeren in de context van een hypothetische epidemie, zowel actueel als reëel tijdens de huidige pandemie: ‘Wat was in essentie ook alweer de betekenis van kunst en cultuur voor mensen individueel en voor de samenleving als geheel?’ (2012, p. 10). In dit signalement draait het om de vraag in hoeverre die betekenis onder druk staat door corona en de ter bestrijding daarvan ingevoerde maatregelen.

Om de corona-uitbraak te bestrijden werden in Nederland tal van maatregelen van kracht. Die raakten en raken mensen op (bijna) alle terreinen van het dagelijks leven. Het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) heeft als taak om te volgen, te verkennen en te verklaren hoe het met de mensen in Nederland gaat op sociaal en cultureel gebied. Vanuit die taakopvatting schreef het SCP dit signalement over de mogelijke gevolgen van corona voor de betekenis van het culturele leven voor individuen en de samenleving. De nadruk ligt op de eventuele invloed van corona op de publiekskant van dat leven: op culturele interesse, bezoek aan cultuurruitingen, cultureel mediagebruik, beoefening van vormen van cultuur en vrijwillige ondersteuning van cultuur. Kortom: de aandacht gaat uit naar wat mensen met cultuur hebben, naar welke plaats cultuur in hun leven inneemt, en hoe corona daarop ingrijpt. Dit perspectief bleef tot op heden onderbelicht in de gedachtevorming over de gevolgen van corona voor het culturele leven (Spronck 2020), de aandacht ging veelal uit naar de gevolgen voor het culturele aanbod en voor de culturele infrastructuur.

Uiteraard is het niet mogelijk iets te zeggen over gevolgen van corona voor de betekenis van culturele betrokkenheid zonder aandacht voor de gevolgen van corona voor het cultuuraanbod en de culturele infrastructuur. Er moet immers wel iets cultureels te beleven zijn. Toch biedt dit signalement geen analyse van de gevolgen van corona voor de culturele sector, maar is het primair een verkenning van de gevolgen van corona voor het culturele leven als onderdeel van het dagelijks leven van mensen.

1 Over cultuurbeleid, cultuur en betrokkenheid bij het culturele leven

Cultuurbeleid

Een niet vaak geciteerd artikel van de Grondwet geeft de overheid een verantwoordelijkheid voor het culturele leven in ons land. Het driedelige artikel 22 benoemt de overheidsrol bij de bevordering van volksgezondheid, woongelegenheid en ontplooiing. In lid 3 staat over die rol met betrekking tot het laatste onderwerp: 'Zij schept voorwaarden voor maatschappelijke en culturele ontplooiing en voor vrijetijdsbesteding.'

Die verantwoordelijkheid voor culturele ontplooiing is nader uitgewerkt in de Wet op het specifiek cultuurbeleid. Artikel 2 van die wet belast de verantwoordelijke bewinds-persoon 'met het scheppen van voorwaarden voor het in stand houden, ontwikkelen, sociaal en geografisch spreiden of anderszins verbreiden van cultuuruitingen'.

Daarmee kent het cultuurbeleid een dubbele taakstelling. Het gaat zowel om het bevorderen van de instandhouding, ontwikkeling en geografische spreiding van het culturele leven als om het bevorderen van de betrokkenheid daarbij onder brede lagen van de bevolking (sociale spreiding en verbreiding).

Cultuur en corona

De coronacrisis geeft aan deze betrekkelijk neutraal klinkende woorden uit de Grondwet en uit de Wet op het specifiek cultuurbeleid een andere en dringendere klank. Wellicht meer dan ooit staat het culturele leven onder druk. Corona treft veel aspecten van het persoonlijke en het maatschappelijke leven. Samen met andere delen van de vrijetijdssector, zoals de horeca, zit het culturele leven in de hoek waar de klappen vallen.

De intelligente lockdown in het voorjaar bevatte zelfs diverse maatregelen die specifiek het culturele leven (be)troffen: een verbod op evenementen; sluiting van bioscopen, theaters, concertzalen, bibliotheken, musea en erfgoed met een publieksfunctie; en een verbod op culturele activiteiten, zoals voorstellingen, tentoonstellingen en concerten. De lockdown beroofde een groot deel van de cultuuruitingen met onmiddellijke ingang van hun (fysieke) publiek en ontnam dat publiek de (fysieke) toegang tot een groot deel van zijn favoriete cultuuruitingen.

De versoepeling van de coronamaatregelen in de zomer bracht enige verlichting, met dien verstande dat er voor met name voorstellingen eigenlijk maar weinig veranderde. Het gebod om anderhalve meter afstand te bewaren maakt het organiseren van optredens op podia en festivals moeilijk of zelfs onmogelijk.

Vervolgens werd in de loop van het najaar weer tot verdere aanscherping van de maatregelen besloten.

Het verlies aan inkomsten aan de deur (maar voor menige culturele instelling ook aan inkomsten uit de horeca en uit zaalverhuur) heeft grote gevolgen voor de economische levensvatbaarheid van artiesten en kunstenaars en van instellingen en gezelschappen, vooral in de podiumkunst. De beperking in de toegang tot cultuur beknotta de liefhebbers in hun mogelijkheid om cultuuruitingen tot zich te nemen. In wat hier volgt ligt de nadruk op dit tweede gevolg. De vraag is wat corona betekent voor de betekenis van cultuur voor individu en samenleving. Als gezegd staat dat niet los van de vraag wat de gevolgen van corona zijn voor de culturele sector, dus is er geen ontkomen aan ook daarbij stil te staan.

Corona: een culturele dystopie?

Dystopisch geformuleerd bestaat de kans dat 2019 de geschiedenis in zal gaan als het laatste jaar waarin men onbekommerd en zonder vooraf te reserveren zomaar een middag in een museum kon doorbrengen, spontaan 's avonds naar een voorstelling kon gaan of een weekend op een bruisend festivalterrein kon verpozen. Een jaar waar de mensen die het meemaakten later met nostalgie op zullen terugkijken en waar latere geboortejaargangen slechts met jaloezie de vingers bij zullen kunnen aflikken.

Of en in hoeverre deze dystopie realiteit wordt, of in neutralere termen: of en in hoeverre de coronacrisis van invloed zal zijn op de betekenis van cultuur in het leven, zal allereerst afhangen van de duur van die crisis. Meer concreet zal het ervan afhangen hoelang de maatregel om anderhalve meter afstand te bewaren zal duren en of maatregelen al dan niet (tijdelijk) opnieuw zullen worden aangescherpt richting een (intelligente) lockdown. Daarnaast hangt dat ook af van de veerkracht van het culturele leven en van de mate van ondersteuning die het culturele leven zal ondervinden om de coronacrisis te overleven.

Verdere opbouw van dit signalement

Er zijn meerdere toekomsten denkbaar, op te bouwen rond verschillende variabelen, zoals de duur van de coronacrisis, de scherpte van de maatschappelijke en economische nasleep ervan, de veerkracht van de culturele sector en de mate van steun voor van het culturele leven. Hier is gekozen voor het verkennen van twee toekomsten, afhankelijk van alleen de duur van de coronacrisis. Die keuze berust deels op de pragmatische overweging om een verkenning als deze niet onnodig te compliceren. Maar er is ook een inhoudelijk motief: door eventuele maatschappelijke en economische gevolgen van de coronacrisis, de eventuele respons van de culturele sector en de eventuele

steun voor het culturele leven niet op te nemen in de uitgangspunten wijzen verkenningen des te scherper op de eventuele gevolgen van de coronacrisis zelf.

De twee onderstaande verkenningen betreffen 'slechts' de eventuele consequenties van twee temporele ontwikkelingspaden van corona anno 2022. Kort en losjes gezegd: ofwel de coronacrisis is medio 2021 voorbij, ofwel die crisis is een blijvertje. Als tijdshorizon is een periode van twee jaar gekozen. Deze horizon is dichtbij genoeg om het niet ongrijpbaar te maken, maar wel zodanig ver weg dat de gevolgen van corona zijn 'uitgetrild'. Hier wordt niet ingegaan op vragen zoals of de coronacrisis na een diepe economische crisis ook een veranderend maatschappelijk klimaat tot gevolg heeft en wat daarvan op langere termijn de doorwerking op het culturele leven zou kunnen zijn.

Het eerste toekomstbeeld vertrekt vanuit de gedachte dat er binnen afzienbare tijd een adequaat vaccin of medicijn beschikbaar komt, zodat het leven halverwege 2021 weer terugkeert naar wat gedurende enige tijd het 'oude normaal' was gaan heten. De vraag is dan in hoeverre het culturele leven in 2022 de oude loop weer hernomen zal hebben dan wel in hoeverre de coronacrisis daarin blijvende sporen zal hebben nagelaten. Dit is het onderwerp van een verkenning onder de titel *Het culturele leven na corona*. Het tweede toekomstbeeld heeft als vertrekpunt dat het langer duurt alvorens COVID19 adequaat is te voorkomen of te genezen. In dat geval geldt ook in 2022 nog de vuistregel om anderhalve meter afstand te bewaren. Dit maakt de vraag naar de gevolgen voor het culturele leven des te prangender, deze wordt verkend onder de titel *Het culturele leven met corona*. Een beknopte slotbeschouwing vat de voornaamste inzichten samen vanuit het perspectief van de betekenis van het culturele leven voor individu en samenleving.

Cultuur en vijf vormen van betrokkenheid daarbij

Eerst is het echter dienstig om uiteen te zetten wat hier onder cultuur is verstaan en op welke wijze mensen daarbij betrokken (kunnen) zijn.

Helder zijn over de betekenis van het woord cultuur is nog niet zo simpel. Het klinkt wellicht vreemd, maar het ontbreekt aan een gezaghebbende en breed gedragen betekenis van het begrip cultuur (zie de opsomming van de uiteenlopende definities van instituten als UNESCO, Europese Unie, CBS, OCW en de Raad voor Cultuur in Van den Broek en Gieles 2018, p. 135-141). Verwarrend is ook het vaak gehanteerde begrippenpaar 'kunst en cultuur', dat de suggestie wekt van een nevenschikking van kunst en cultuur.

In dit signalement is het begrip cultuur, in lijn met eerdere SCP-publicaties, opgevat als een overkoepelende term die

zowel kunst als erfgoed omvat. Die afbakening is daarmee specifiek dan de bredere antropologische of sociologische betekenis, waarin cultuur alle menselijke activiteiten en artefacten omvat. Het gaat hier dus 'slechts' om activiteiten of artefacten met een esthetische of een historische dimensie. Voor de afbakening van de begrippen kunst en erfgoed zijn de gangbare definities uit het veld gevolgd. Het gaat bij kunst om podiumkunst (muziek, dans en theater), beeldende kunst, literatuur en film- en videokunst, en bij erfgoed om materieel (roerend en onroerend) en immaterieel erfgoed (zoals rituelen en tradities) (zie Van den Broek en Gieles 2018, p. 9-12 voor verwijzingen naar de in het veld gehanteerde definities).

Eerder onderzoek liet zien dat een deel van de mensen bij het woord cultuur vooral aan 'hoge kunst' denkt (Tepaske et al. 2010, p. 20-21). Daardoor denkt een deel van hen ten onrechte zelf niks met cultuur te hebben of dat cultuur niks voor hen is, terwijl ze bij nader inzien wel degelijk naar concerten gaan, thuis of onderweg naar muziek luisteren, een instrument bespelen, naar de bioscoop gaan of actief zijn in een lokale oudheidkundige vereniging. Om dit misverstand te vermijden is hier een brede invulling van kunst en erfgoed gehanteerd. Het gaat bij kunst niet alleen om klassiek ballet of opera, maar ook om rock, hiphop en levenslied. Het gaat bij bezoek zowel om professionele instellingen en voorstellingen als om concerten in cafés. En het gaat behalve om bezoek aan podia of musea ook om zelf zingen in een koor of zelf stamboomonderzoek doen en om vrijwilligerswerk voor een fanfare, festival, podium of museum.

Deze opsomming geeft deels al blijk van de vijf vormen van culturele betrokkenheid van de bevolking die hier zijn onderscheiden. Bij gegevens over die betrokkenheid gaat vaak veel aandacht uit naar de bezoekcijfers. Dit is niet verwonderlijk, want bezoek is voor het culturele leven onontbeerlijk; bezoekcijfers geven een beeld van de 'spreiding en verbreiding' van cultuur onder de bevolking. Toch is met bezoek niet alles over culturele betrokkenheid gezegd, al is het maar omdat voor sommigen de ware culturele beleving vorm krijgt in de verstilde omgeving thuis. Niet alle interesse resulteert in bezoek, reden om culturele interesse als een vorm van culturele betrokkenheid te zien. Die interesse kan ook vorm krijgen door via gedrukte, analoge of digitale media cultuuruitingen tot zich te nemen. Daarnaast zijn er twee directere vormen van betrokkenheid bij cultuur: zelf een kunstzinnige discipline of vorm van erfgoed beoefenen en met geld of tijd het culturele leven ondersteunen. Dit signalement over de gevolgen van corona voor de betekenis van het culturele leven is opgebouwd rond vijf vormen van culturele betrokkenheid: culturele interesse, cultuurbezoek, cultureel mediagebruik, cultuurbeoefening en steun aan cultuur (zie Van den Broek 2020 voor deze vormen van betrokkenheid in de jaren 2010).

2 *Betrokkenheid bij het culturele leven na corona*

Na de eerste stringente ingrepen ter voorkoming van verdere verspreiding van het coronavirus in het voorjaar van 2020 werden veel maatregelen in de zomer van 2020 versoepeld, al bleef anderhalve meter afstand bewaren maatgevend. In de loop van het najaar werden de maatregelen weer aangescherpt.

Wat zouden de gevolgen voor culturele betrokkenheid in 2022 zijn als het leven halverwege 2021 weer de loop van het 'oude normaal' zou hernemen? In hoeverre zou dat leven in 2022 in de oude vorm zijn herrezen c.q. in hoeverre laat de coronacrisis er sporen na, in de vorm van afbreuk aan de culturele infrastructuur, maar eventueel ook in de vorm van nieuwe culturele initiatieven? En wat betekent dat dan voor de culturele betrokkenheid? De gevolgen zullen variëren, omdat sommige delen van het culturele leven meer van de coronacrisis te lijden zullen hebben gehad dan andere.

Interesse in cultuur

Van de vijf hier onderscheiden vormen van culturele betrokkenheid zijn de gevolgen van de coronadisruptie voor de interesse in cultuur het meest ongewis. Te beredeneren is enerzijds dat de gedeeltelijke culturele onthouding in de vorm van de verminderde mogelijkheid tot cultuurbezoek leidt tot een tanende interesse, en anderzijds dat het gemis eraan juist leidt tot een herwaardering

ervan omdat men juist in de onzekere coronatijd vertroosting in kunst en houvast in erfgoed zoekt (Luiten 2020). Praktisch gezien had een deel van de bevolking door het wegvallen van woon-werkverkeer en van uithuizige vrijetijdsbesteding meer tijd voor de thuisconsumptie van cultuur, zoals het lezen van literaire werken of van boeken over kunst of erfgoed, het beluisteren van muziek en het bekijken van documentaires, films en digitale optredens. Andere mensen hadden het tijdelijk juist drukker met de zorg voor en het thuisonderwijs aan kinderen. Of de, in deze denkoefening tijdelijke, coronacrisis tot medio 2021 van invloed zal zijn op de interesse in cultuur in 2022 is al met al moeilijk te zeggen.

Bij één specifiek deel van cultuur doet zich bovendien een complicerende factor voor. Erfgoed had ten tijde van de coronacrisis rust en houvast kunnen bieden, maar juist tijdens die crisis laaiden debat en emoties over erfgoed sterk op, met slavernij en racisme als twistpunten en met zwarte piet (immaterieel erfgoed) en standbeelden (materieel erfgoed) als inzet. Het is daarom onwaarschijnlijk dat de coronacrisis samen zal blijken te vallen met een dalende interesse in erfgoed. Methodologisch gezien verstoort die commotie echter de mogelijkheid om vast te stellen of de coronacrisis zelf van invloed is geweest op de interesse in erfgoed.

Cultuurbezoek

Cultuurbezoek is zonder twijfel de vorm van culturele betrokkenheid waarbij de coronacrisis het sterkst voelbaar was. Culturele evenementen waren langere tijd verboden. Culturele instellingen waren in het voorjaar gesloten en hadden in deze denkoefening nadien nog een jaar met de restrictie van anderhalve meter afstand te maken, en tijdelijk ook met strengere maatregelen. Of na het loslaten van die restricties per medio 2021 het cultuurbezoek in 2022 zal zijn teruggekeerd naar het 'oude normaal' hangt af van zowel de vraag naar de 'live experience' als het aanbod aan die ervaring.

De bezoekerscijfers over 2020 gaan als gevolg van de restricties sowieso een daling ten opzichte van de jaren 2010 te zien geven, dat geldt in elk geval voor de bezoekfrequentie. Naarmate mensen de verminderde mogelijkheid tot bezoek meer hebben gemist, is er minder reden om te verwachten dat het cultuurbezoek zich niet herstelt. Toch kan de balans vanuit de vraagkant bezien naar twee kanten uitslaan. Enerzijds kan er in 2022 meer cultuurbezoek zijn dan in 2020. Het zal dan nog te vroeg zijn om te weten of die stijging blijvend is; de stijging kan zijn veroorzaakt doordat mensen hebben ervaren hoe het is om het te moeten missen, of tijdelijk zijn doordat mensen in reactie op de 'culturele onthouding' de eerder gemiste bezoeken willen compenseren. Anderzijds kan een gewinning aan culturele thuisconsumptie in de vorm van streaming van voorstellingen op podia en van virtuele rondleidingen door musea leiden tot enige vraaguitval voor 'the real thing'. Ook kan een blijvende beduchtigheid voor het virus de toeloop remmen, met name van oudere cultuurbezoekers, waar vooral musea en geconcentreerde kunstvormen de wrange vruchten van zouden plukken. Dit voorjaar bleek een meerderheid van de ondervraagde museum- en podiumbezoekers van plan om die instellingen na heropening weer te gaan bezoeken, maar gaven ook velen aan bij podiumkunst even de kat uit de boom te zullen kijken. De animo tot hernieuwd cultuurbezoek bleek geringer in die groepen en gebieden die sterker door het coronavirus waren getroffen (Beerda 2020, Kantar 2020, Spel et al. 2020a).

Mogelijk van nog groter belang dan ontwikkelingen aan de vraagkant zijn echter ontwikkelingen aan de aanbodkant. Cultuurbezoek veronderstelt dat er iets te bezoeken valt, dat er culturele plekken en culturele evenementen zijn, en, in de podiumkunst, dat er artiesten en gezelschappen zijn om op die plekken en evenementen te spelen. De overlevingskansen van de infrastructuur van met name de podiumkunst staan echter onder druk, en in mindere mate ook die van musea.

Theaters, poppodia, festivals, muziekcafés alsook de achterliggende evenementenindustrie zouden bij een heropening in de zomer van 2021 gedurende ruim een jaar wel uitgaven hebben gehad, maar geen of veel minder inkomsten. De voucherregeling bij uitgestelde optredens en evenementen betekent dat er ook na een herstart nog enige tijd minder geld binnenkomt, omdat mensen dan de al veel eerder betaalde vouchers en tickets gebruiken. Een eventueel traag herstel van de bezoekerscijfers vanwege dat deel van het publiek dat de kat uit de boom kijkt, kan eveneens initieel lagere inkomsten tot gevolg hebben. De vrees bestaat dan ook dat een deel van het culturele aanbod failliet zal gaan en/of door risicomijdende programmering zal versralen (Quekel 2020b, Vlaming 2020, Van de Vusse 2020, VSCD 2020). Naarmate er meer spelers en speelplekken wegvallen, verminderen voor het publiek ook de mogelijkheden om voorstellingen te bezoeken. In hoeverre dat zal gebeuren is niet goed te voorzien, net zomin als in hoeverre er sprake zal zijn van het doorstarten van bestaande evenementen en podia (zoals Altstadt in Eindhoven; Ottens 2020) of van het opstarten van nieuwe initiatieven alwaar podiumkunsten te bezoeken zullen zijn. In de loop van 2020 zagen veel poppodia zich al genoodzaakt personeel te ontslaan, waaronder ook grote podia als Ziggo Dome, AFAS, Paradiso en 013 (Kain 2020, Roele 2020b, Kayser 2020). De coronacrisis treft vooral de popmuziek (Hooijer 2020), waar mensen voorheen veelal niet aan een zitplaats gebonden waren, maar ook de klassieke muziek. Zo maakte het Koninklijk Concertgebouw al snel miljoenenverliezen, hetgeen ook daar tot reorganisatie, bezuinigingen en ontslagen noopte (Spel 2020d). In de zomer van 2020 bleek, na lange onzekerheid, een evenement als de Cello Biënnale in de herfst in aangepaste vorm doorgang te zullen kunnen vinden, maar met 8.000 in plaats van 30.000 bezoekers en uiteraard met het voorbehoud dat er geen nieuwe lockdown volgt (Spel 2020c). Programmering ten tijde van coronarestricties is, in de woorden van operadirecteur De Lint, 'jongleren met protocollen' (Spel 2020b). Hoewel dankzij tijdelijke maatregelen zoals de Noodmaatregel Overbrugging voor Werkgelegenheid (NOW-regeling) een deel van de werkgelegenheid behouden bleef, en er ook langs andere wegen wel overheidsgeld vrijkwam (De Vrieze 2020), werd de overheidssteun voor cultuur in het culturele veld in eerste instantie als te mager tot ontoereikend ervaren (Quekel 2020b, Prent 2020), een stemming die pas na de maatregelen in de nazomer omsloeg. Wanneer tot vlak voor de zomer van 2021 onzekerheid zou bestaan over het kunnen doorgaan van grote evenementen, kan waarschijnlijk ook het festivalseizoen 2021 grotendeels worden afgeschreven.

Volgens de eerste ramingen loopt de culturele en creatieve sector in 2020 2,6 miljard euro aan publieksinkomsten mis (Ribbens 2020) en de evenementenbranche 3,5 miljard

euro (Oud 2020). Volgens een latere schatting uit kringen van de Taskforce culturele en creatieve sector belooft de schade aan de culturele sector in 2020, bovenop de generieke steunmaatregelen, circa 1 miljard euro (bron: persoonlijke communicatie met Jan Brands, directeur Kunstconnectie, bestuurslid van de Federatie Cultuur en lid van de Taskforce culturele en creatieve sector). Hoe groter de afhankelijkheid van publieksinkomsten – overigens al langere tijd een van de doelstellingen in het cultuurbeleid – hoe harder de klap aankomt dat die inkomsten door corona wegvallen. In een zaal als Ziggo Dome, bijvoorbeeld, zijn concerten pas rendabel bij een gemiddelde bezetting van twee derde van de capaciteit (Spel et al. 2020c). Met de digitale beschikbaarheid van hun muziek vormden in de popmuziek optredens al geruime tijd weer de belangrijkste bron van inkomsten van artiesten.

Musea hebben eveneens te kampen gehad met wegvallende inkomsten tijdens en na de sluiting in het voorjaar van 2020. Bezoekersaantallen lagen ook na de heropening in juni op een veel lager niveau, evenals de inkomsten uit horeca en zaalverhuur (Jaeger 2020). Dit leidde tot ontslagen in musea, die kosten trachtten te besparen. NEMO zag de inkomsten met de helft teruglopen en kondigde het ontslag van 50 medewerkers aan (Roele 2020c). Enkele musea moesten al snel definitief de deuren sluiten, zoals in Amsterdam het Tassenmuseum in het voorjaar en het Klederdrachtmuseum in de zomer, het laatste ondanks een crowdfundingactie¹. Elders staat het maken van grote tentoonstellingen onder druk, zoals in het Kunstmuseum in Den Haag (Burghoorn 2020). De Nederlandse Museumvereniging berichtte medio 2020 op basis van een enquête onder haar leden dat onder de toen heersende omstandigheden – aangepaste openingstijden, beperkte bezoekcapaciteit en lagere bezoekersaantallen vanwege onzekerheid over gezondheid, afstand houden en afname van toerisme – circa 100 musea verwachtten zonder extra steun binnen een jaar de deuren te moeten sluiten². Naarmate er meer musea zouden sluiten of de programmering er zou verschromelen, zou het museumbezoek in 2022 daar de nadelige invloed van ondervinden, tenzij er wellicht ook al museale doorstarts of nieuwe museale initiatieven zijn.

Cultuur via de media

De coronacrisis beperkte en beperkt de mogelijkheden tot fysiek bezoek aan kunst en erfgoed. Tijdens de lockdown en daarna groeide echter het digitale cultuuraanbod, met live streaming van concerten en repetities, met podcasts en virtuele museumtours. De al ingezette digitale

transformatie is door corona aanzienlijk versneld, overigens veelal nog zonder dat de digitaal aangeboden content voor de aanbieders financieel rendeert (Menso 2020). Vooral nog is niet bekend in hoeverre het plots sterk verruimde digitale aanbod even gretig aftrek vond als het werd aangeboden. Onduidelijk is ook in hoeverre dit aanbod in 2022 in die mate aangeboden zal blijven worden en in hoeverre het een vervanger of concurrent zal blijken te zijn van de ‘live’ ervaring bij podia en in musea. Dit zou het geval kunnen zijn onder degenen bij wie ook postcorona de schrik (nog) niet uit de benen is en/of bij degenen die de digitale toegang tot cultuur hebben leren waarderen. Wat dat laatste betreft duidt de eerdere groei en bloei van de bioscopen terwijl tegelijk de (digitale) mogelijkheden om thuis films te zien sterk in aantal en kwaliteit toenamen erop dat voor velen het genoeg van de ‘live experience’ of het ‘uitje’ thuis niet te evenaren is.

Cultuurbeoefening

Cultuurbeoefening is overwegend een solistische bezigheid. Wie thuis piano speelt, schildert, gedichten schrijft of een stamboom of de lokale geschiedenis uitpluist, heeft van de coronacrisis weinig belemmeringen ondervonden. Deels is cultuurbeoefening echter wel een collectieve bezigheid, zoals het spelen in een toneel- of muziekgroep. Repetities vergen de fysieke nabijheid van (groepen) anderen. Ze lagen in het voorjaar van 2020 geruime tijd stil vanwege de aanvankelijk strenge ‘social distancing’-maatregelen en ondervonden in deze toekomstvariant nog tot medio 2021 hinder van de anderhalvemeterrestrictie en van zorgen om ventilatie (Neele 2020). Dit gold ook voor lessen in cultuurbeoefening met fysieke nabijheid³. Met name het zingen in een koor bleek niet zonder gevaar (Korteweg 2020, Spel 2020a), wat met name oudere zangliefhebbers terughoudend maakte (Neele 2020).

Zang-, muziek- en toneelverenigingen, maar ook informele groepen als bandjes, liepen inkomsten uit optredens mis. Verenigingen hadden daarnaast te maken met opzeggingen van het lidmaatschap. Kosten voor huur en voor professionele begeleiding liepen echter door. Muziek-, dans- en theaterscholen liepen eveneens inkomsten mis, net als vrijgevestigde docenten in die disciplines. Het gaat hier weliswaar niet om heel grote bedragen, maar wel om bedragen die flink doorwogen in de vaak bescheiden begrotingen van de verenigingen en les- en repetitiemogelijkheden. Slechts deels konden deze scholen en docenten een beroep doen op de steunmaatregelen van de overheid (Neele 2020).

1 <https://hetklederdrachtmuseum.nl>, geraadpleegd 23 juli 2020
2 <https://www.museumvereniging.nl/zo-n-honderd-musea-worden-nog-altijd-in-voortbestaan-bedreigd>, geraadpleegd 23 juli 2020

3 <https://www.cultuurconnectie.nl/actueel/nieuws/covid-19-pandemie/branchespecifiek/protocol>, geraadpleegd 24 juli 2020

Wanneer medio 2021 het 'oude normaal' weer de maat der dingen zou zijn, heeft het collectieve deel van de cultuurbeoefening ruim een jaar stilgelegen c.q. op een laag pitje gestaan. Het ligt niet in de rede om te verwachten dat rechtgeaarde 'amatores' (liefhebbers) in die (corona)tijd hun liefde voor gezamenlijke cultuurbeoefening blijvend verloren zullen hebben. Van een coronacrisis tot medio 2021 zal in 2022 bij die beoefening vermoedelijk weinig meer te merken zijn. Het hardst getroffen waren mogelijk de docenten, regisseurs en dirigenten voor wie het begeleiden van cultuurbeoefenaars de kostwinning is, al bood hier overheidssteun zoals de Tijdelijke Overbruggingsregeling Zelfstandig Ondernemers (TOZO) tijdelijk en gedeeltelijk soelaas. De vraag naar hun diensten zal na de coronatijd stilaan weer op het oude niveau terugkeren.

Steun aan cultuur

Menigeen draagt in de vorm van vrijwilligerswerk of donatie een steentje bij aan het culturele leven. De sluiting van culturele instellingen en de afgelasting van culturele evenementen in 2020 betekende een vermindering van de mogelijkheid om daar als vrijwilliger een steentje aan bij te dragen. Medio 2020 rapporteerden minder mensen vrijwilligerswerk dan voorheen (De Klerk et al. 2020). In de variant dat corona slechts een tijdelijk fenomeen is, kunnen vrijwilligers vanaf medio 2021 de handen weer uit de mouwen steken, behalve bij instellingen en evenementen die de coronatijd niet hebben overleefd, of in de zomer van 2021 niet meer alsnog op korte termijn gerealiseerd kunnen worden. Net als bij cultuurbezoek is bij cultureel vrijwilligerswerk postcorona de motivatie van geïnteresseerden een minder groot vraagteken dan in hoeverre de culturele infrastructuur die zij steunden nog bestaat. Mogelijk zullen enige vrijwilligers nog bevreesd zijn voor het virus, maar de vraag zal toch vooral zijn of de culturele plekken en evenementen waar men zich voor inzet, en daarmee de 'structure of opportunity' tot het doen van vrijwilligerswerk, nog bestaan. Anderzijds is het niet ondenkbaar dat de podia, festivals, musea en verenigingen die corona wel overleven, vanwege de geleden financiële coronaschade (nog) sterker op vrijwillige inzet komen te steunen dan voorheen. Ook bij eventuele nieuwe culturele initiatieven zou de vraag naar vrijwillige inzet groot kunnen zijn.

Grosse modo hetzelfde geldt voor het doen van donaties. Enerzijds kunnen instellingen, verenigingen of festivals waaraan men doneerde hebben opgehouden te bestaan, anderzijds zijn de overlevers en de eventuele nieuwkomers mogelijk (nog) meer van giften afhankelijk. Veel instellingen en festivals deden in 2020 een beroep op de vrijgevigheid van mensen, bijvoorbeeld met de oproep om het geld voor tickets van afgelaste voorstellingen en evenementen niet terug te vragen en om af te zien van restitutie voor de periode dat men wegens sluiting de museumkaart niet kon gebruiken. Toch zag het Prins Bernard Cultuurfonds reden voor de actie 'houd cultuur levend'⁴, 'want het publiek is bezorgd over de crisis in de cultuursector, maar doneert weinig'⁵. Zelfs als het aandeel mensen dat cultuur geldelijk steunt in 2020 hoger zou liggen dan in eerdere jaren, is het een open vraag of culturele instellingen en evenementen deze vorm van commitment daarna zullen weten te consolideren.

De balans kan, kortom, zowel bij vrijwilligerswerk als bij donaties, naar beide kanten uitslaan.

4 <https://houdcultuurlevend.nl>

5 <https://www.cultuurfonds.nl/nieuwsbericht/helpt-nederlanders-zorgelijk-over-cultuursector-door-coronacrisis>, cf. Kantar 2020, beide geraadpleegd 24 augustus 2020

3 *Betrokkenheid bij het culturele leven met corona*

Zo mogelijk nog ongewisser dan de toekomst van de culturele betrokkenheid wanneer de coronacrisis 'slechts' tot medio 2021 zou duren, is de toekomst daarvan wanneer corona het maatschappelijke en het culturele leven voor langere tijd zou beïnvloeden. Ongewisser omdat niet te voorzien is welke maatregelen dan blijvend, of wisselend, nodig geacht zullen zijn, noch hoe en in hoeverre een cultureel leven binnen die maatregelen mogelijk is. Uitgangspunt in deze tweede verkenning is dat er in 2022 nog altijd sprake is van de regel van anderhalve meter afstand en dat bij een opleving van het virus onverhoopt weer voor enige tijd aangescherpte maatregelen van kracht zijn. Zo'n blijvend 'nieuw normaal' zou sommige delen van het culturele leven en van de culturele belangstelling veel harder raken dan andere.

Culturele interesse

Voor velen is enige vorm van affiniteit met cultuur een deel van hun identiteit. Soms is dat zichtbaar in de vorm van tattoos, caps en T-shirts, soms gestold in kasten vol boeken en geluidsdragers, vaak ook als 'conversation piece' bij het koffieapparaat of de borrel. Niet alle cultuur heeft in gelijke mate te lijden van corona en van de restrictie van anderhalve meter afstand. Bezoek aan concerten, theaters en festivals heeft dat bij uitstek wel. Dit raakt voor menigeen aan een geliefde vrijetijdsbesteding en

voor hardcore concert-, theater- of festivalbezoekers ook aan een stukje van hun identiteit en hun gespreksstof. Het is ongewis of een blijvend gemankeerde mogelijkheid tot bezoek aan optredens en voorstellingen, met minder aanbod en minder sfeer, leidt tot een tanende interesse in podiumkunsten, en of digitale thuisconsumptie de leemte kan vullen en de interesse op peil kan houden.

Beeldende kunst, literatuur en erfgoed ondervinden in veel mindere mate nadelen van de regel om anderhalve meter afstand te bewaren. Een afnemende interesse als gevolg van coronamaatregelen ligt hier dan ook minder voor de hand. Wellicht groeit de interesse voor beeldende kunst, literatuur en erfgoed zelfs vanwege van de verminderde mogelijkheid om podiumkunst te bezoeken, doordat cultureel geïnteresseerden een deel van hun aandacht daarnaartoe verleggen.

Los van deze praktische overwegingen is van kunst wel beargumenteerd dat het er juist in tijden van tegenslag enorm toe doet (Adams 2012), een gedachte die ook in de recente troonrede is verwoord. De essentie van kunst zou enerzijds gelegen zijn in het bieden van troost en verzoening (cf. Van den Broek en De Haan 2000) door te wijzen op het tragische, het ironische en het mooie van het bestaan; anderzijds zou kunst kunnen helpen om de werkelijkheid anders te zien en daarmee ook de mogelijkheid bieden die werkelijkheid anders te maken (cf. Luiten 2020, Nasr 2020,

Twaalfhoven 2020). Naarmate bij blijvende aanwezigheid van corona de behoefte aan deze essenties zou groeien, zou dat de interesse in kunst juist aan kunnen wakkeren.

Cultuurbezoek

Musea kunnen met de maatregel van anderhalve meter afstand bezoekers blijven ontvangen, mits de luchtkwaliteit op orde is en mits ze heldere protocollen hanteren over limitering, spreiding en doorstroming van het aantal bezoekers. Museumbezoek in een leven met corona veronderstelt dan wel een blijvende animo om ook onder die randvoorwaarden musea te bezoeken en een blijvend aanbod van musea om een bezoek aan te kunnen brengen. Wat die animo betreft bleek medio 2020 de zorg om besmetting vooral bij de oudere museumbezoekers een rem te zijn op hun aandrang tot museumbezoek (Kruijt 2020). Er zou een neerwaartse wisselwerking tussen animo en aanbod kunnen ontstaan wanneer een tanende publieke belangstelling een verdere erosie van het museale aanbod tot gevolg zou hebben, maar zo'n neergaande beweging zal in 2022 nog niet aan de orde zijn.

Veel lastiger is de afstandsmaatregel voor die vormen van cultuur die bestaan bij de gratie van de samenballing van meerdere mensen in een beperkte ruimte op hetzelfde moment: film, theater en muziek. Aantallen mensen limiteren is aan de deur te realiseren en bij 'seated events' is ook spreiding in de zaal mogelijk. Hier speelt echter de vraag naar de financiële haalbaarheid bij een beperkte zaalbezetting en de daarmee gepaard gaande inkomstenderving aan tickets en horeca. Wellicht wordt er om de kosten te drukken kleiner of goedkoper geprogrammeerd. Wellicht is een deel van de liefhebbers bereid om meer te betalen voor het schaarsere goed van een avondje uit. Dit zou kunnen leiden tot een selectere kring van een koopkrachtig cultuurpubliek, wat op gespannen voet zou staan met decennia aan pogingen tot cultuurspreiding (Benhammou 2020, Dijksterhuis 2020). Mensen kunnen ook wegblijven omdat ze ondanks door de cultuurinstellingen genomen maatregelen toch besmetting vrezen en/of omdat de sfeer bij optredens niet meer hetzelfde is als in het 'oude normaal'. Hoe meer een podium afhankelijk is van publieksinkomsten, hoe groter de impact van de coronarestricties zal zijn. Dit geldt in abstracto in gelijke mate voor Paradiso en het Koninklijk Concertgebouw, maar in de praktijk is het problematischer bij 'non-seated events', zoals popconcerten, popfestivals en dance events, waar corona 'een streep zette door de magie' (Driessen 2020). Daar betekende anderhalve meter voorheen veeleer dat er binnen die afstand wel 10 tot 20 anderen stonden, zeker bij het podium, de bar, de merchandise, de toiletten en de garderobe. Blijvende coronamaatregelen vragen hier om ingrepen met grote gevolgen voor zowel de sfeer als het

financiële plaatje. Voor zover er medio 2020 in poppodia 'seated' wel weer optredens te zien waren, was dat voor veel minder mensen en derhalve verliesgevend (Quekel 2020b, Spel et al. 2020b, Spel, Kuyper en Van der Ploeg 2020) en met een sfeer die veeleer het karakter had van een gemoedelijk theater dan van een opgezweepte popzaal, al slaagde het publiek er niet altijd in zich aan de regels van het 'nieuwe normaal' te houden (Van Stapelen 2020). Voorafgaand aan de latere steunmaatregelen voorzag de Vereniging Nederlandse Poppodia en -Festivals (VNPF) bij een blijvende restrictie van anderhalve meter afstand voor poppodia in een 'genadeloos tempo faillissementen' (Quekel 2020b) en voorzag de Vereniging van Schouwburg- en Concertgebouwdirecties (VSCD) grote problemen voor de theater- en concertpodia omdat vier van de vijf theaterstoelen dan ongebruikt zouden blijven⁶.

Bijkomend probleem bij podiumkunsten is dat de makers en/of vertolkers, en met hen de programmeurs en boekers, met veel meer onzekerheid moeten (leren) leven dan de mensen bij musea, bibliotheken en bioscopen. Een plotse-linge tijdelijke lockdown van een maand om een stijging van het aantal infecties te counteren heeft grote gevolgen voor een orkest of gezelschap dat heeft gerepeteerd om precies dan een reeks uitvoeringen te geven. Die uitvoeringen kunnen niet zomaar een maand worden verplaatst, want dan zijn al repetities voor volgende uitvoeringen gepland en zijn door zalen al andere voorstellingen geboekt. Het boeken van internationale acts of ensembles kent veel meer risico's, hetzij omdat leden van die act onderweg het virus kunnen oplopen, hetzij omdat ze door plotselinge lockdowns in andere landen de financiële basis onder hun zorgvuldig geplande internationale tournee in duigen kunnen zien vallen. Dat argument geldt dan weer minder voor kleinschalige acts uit eigen land, maar ook daarvoor geldt dat zalen, cafés en festivals minder mensen mogen toelaten en zowel het financiële plaatje als de sfeer er anders uit zullen zien. Mogelijk is de honger naar optredens bij de liefhebbers zo groot dat men meer kosten en minder sfeer op de koop toeneemt. Maar zelfs dat neemt niet weg dat er bij een blijvende anderhalvemetermaatregel een reële kans is op kaalslag bij podiumkunst. Met name de zzp'ers in de cultuursector zijn zwaar getroffen en hebben na enige tijd wellicht al ander werk gezocht en gevonden. De klappen komen hard aan in de festival- en evenementenwereld, die grote schade ondervindt van de restrictie van anderhalve meter afstand⁷. Een meerderheid van 60% van het potentiële publiek zou blijkens een enquête (op basis van zelfaanmelding) niet willen wachten op een vaccin

6 <https://www.vscd.nl/nieuws/vier-van-de-vijf-theaterstoelen-onbruikbaar-ondanks-versoepeling>, geraadpleegd 24 juli 2020

7 Quekel 2020a, Roele 2020a, <https://www.eventbranche.nl/nieuws/ruim-de-helft-van-alle-eventprofessionals-in-nederland-per-1-oktober-zonder-werk-20765.html>, geraadpleegd 24 juli 2020

alvorens weer een event te bezoeken (Doeland 2020). Dat duidt op een flinke vraag naar evenementen, die bij een langer aanhoudende coronacrisis echter blijvend met de afstandrestricties te maken hebben. Deze houding kan jongeren ook vatbaar maken voor de verlokkingen van illegale events.

Cultuur via de media

Opnames voor films of televisieprogramma's behoren binnen deze denkoefening weer tot de mogelijkheden, inclusief enig publiek bij talkshows, spelprogramma's en tv-registraties van concerten en voorstellingen. Vanwege de verminderde toegang tot en veranderde sfeer bij met name 'live' podiumkunsten groeit de rol van de digitale toegang daartoe, al is het vooralsnog de vraag of die toegang bij het publiek blijvend het gemis van de 'live experience' kan compenseren (weegt het bekijken van een registratie in de thuisbioscoop met slechts een handvol anderen op tegen de sfeer bij een optreden?) en is het eens te meer de vraag of dit kanaal voor makers een adequate bron van inkomsten kan zijn (weegt een betaald optreden op internet op tegen de inkomsten van een tournee?). Dat neemt niet weg dat bij verminderde mogelijkheden tot cultuurbezoek de digitale weg aan (relatief) gewicht zal winnen.

Cultuurbeoefening

Cultuurbeoefening als hobby wordt slechts gedeeltelijk getroffen door een blijvende 'social distancing'-maatregel. Wie op eigen houtje schildert, boetseert, musiceert of het erfgoed uitpluist, ondervindt daar geen hinder van. Iets lastiger is het voor degenen die zich in hun culturele hobby willen bekwaamen door les te nemen, al valt daar een mouw aan te passen met inachtneming van afstand en (bij groepslessen) met goede ventilatie. Veelal is dit geen blijvende context van cultuurbeoefening, maar behoort het wel tot de eerste stappen. Groter zijn de belemmeringen van blijvende restricties op fysieke nabijheid voor collectieve vormen van cultuurbeoefening, zoals repetities en optredens van bandjes, koren, ensembles en toneelgezelschappen. Repeteren heeft geen doel als het perspectief om te kunnen optreden wegvalt of verschaalt. Zonder zicht daarop boet het instuderen van een zang- of toneelstuk of het aan de setlist toevoegen van een nieuw nummer aan urgentie in. Op het moment van schrijven was nog niet volledig duidelijk of en in hoeverre zingen bij een repetitie of uitvoering het risico op besmetting vergroot. Mocht dat wel zo blijken te zijn, dan betekent dat een extra rem op de aandrang om in een koor of een band te zingen. Die rem zal er mogelijk ook zijn van de kant van de infrastructuur voor beoefening. Verenigingen, scholen en

docenten voor collectieve cultuurbeoefening hadden al te lijden van de tijdelijke coronamaatregelen (Neele 2020) en zullen er nog sterker de gevolgen van ondervinden als over twee jaar nog sprake zou zijn van de maatregel om anderhalve meter afstand te houden.

Steun aan cultuur

Een niet onaanzienlijk deel van het culturele leven bestaat bij de gratie van vrijwillige inzet. Veel podia, musea, verenigingen en festivals kunnen niet zonder vrijwilligers. Voor velen biedt dat vrijwilligerswerk het genoegen van het meedoen en bijdragen aan iets gemeenschappelijks, niet alleen door de voldoening van het samen gerunde festival, podium, museum of verenigingsleven, maar ook door de bijvangst van het bijbehorende gevoel van saamhorigheid. Hoe meer podia, musea, festivals en verenigingen hun activiteiten zouden moeten verminderen of staken, hoe meer er voor de daarbij betrokken vrijwilligers een toegangsweg vervalt tot zinvolle participatie en tot de sociale contacten en de sociale cohesie die dat met zich meebrengt.

Corona, cultuur en stedelijke aantrekkelijkheid

Een blijvende anderhalvemeterrestrictie ter beteugeling van coronaverspreiding is niet zonder gevolgen voor steden. Hun aantrekkelijkheid bestaat mede uit de vele vrijetijdsopties die ze bieden. In het 'oude normaal' uit het precoronatijdperk lieten steden zich voorstaan op (en beconcurrerden ze elkaar met) hun levendige aanbod aan horeca, winkels en cultuur. Ze boden daarmee een decor voor flaneren, gezien worden en mensen kijken. De optie er van alles te kunnen beleven maakte steden aantrekkelijk als pleisterplaats voor toeristen en dagjesmensen en als woonplaats voor degenen die graag in of bij zo'n omgeving leven. Dat laatste droeg tevens bij aan de aantrekkelijkheid van steden als vestigingsplaats voor het bedrijfsleven, met name in de creatieve sector, omdat bedrijven daarom in de steden hoogopgeleide creatieve geesten konden rekruteren en binden.

Een onverhoopt 'nieuw normaal' in de vorm van een blijvende afstandsmaatregel kan de aantrekkingskracht van steden eroderen, doordat winkelstraten, horeca en het culturele leven er verschrallen. Waarom een uitstapje maken naar de stad als er minder dan voorheen te doen is? Waarom in een aan charme en optiewaarden inboetend dichtbevolkt gebied blijven wonen als thuiswerken de norm is? Dit kan betekenen dat het doorgaans hoogopgeleide en bemiddelde cultuurpubliek de steden bij dagjes en avondjes uit links laat liggen respectievelijk als woonplaats verlaat, wat voor culturele en andere

voorzieningen een verdere neerwaartse spiraal in kan luiden. Een en ander kan steden voor bedrijven tot minder aantrekkelijke vestigingsplaatsen maken, met op termijn als stedelijke dystopie een ontwikkeling naar verarmde steden, waaruit behalve het culturele leven ook de middenklasse en het bedrijfsleven wegtrekken. Dat dit ten faveure zou zijn van wat nu nog als randland of periferie te boek staat en daar wellicht de krimpproblematiek helpt verhelpen, doet niet af aan de mogelijke stedelijke malheur.

4 Corona en de betekenis van het culturele leven

In het *Ten geleide* van dit signalement werd een vraag gememoreerd uit een doordenking van de betekenis van kunst ten tijde van een hypothetische cholera-uitbraak: ‘Wat was in essentie ook alweer de betekenis van kunst en cultuur voor mensen individueel en voor de samenleving als geheel?’ (Adams 2012). Op het heden toegepast (en het verwarrende begrippenpaar ‘kunst en cultuur’ vermijdend) luidt die vraag wat de individuele en maatschappelijke betekenis van cultuur is ten tijde van de feitelijke corona-uitbraak. Hier is die verbijzonderd tot de vraag in hoeverre corona die betekenis onder druk zet.

De individuele betekenis van betrokkenheid bij het culturele leven is gelegen in de vijf functies van de vrije tijd zoals onderscheiden in de *Eerste doordenking maatschappelijke gevolgen coronamaatregelen* van het SCP uit mei 2020, te weten: ontspanning, ontplooiing, ontmoeting, ondersteuning en onderscheiding. Ontspanning is tweeledig op te vatten, zowel in de zin van vermaak en plezier als in de zin van het wegnemen of afreageren van stressgevoelens. In kunst kunnen troost over en verzoening met het lot gezocht en gevonden worden, maar ook de bevrijdende lach of de ontladende euforie van een (pop)concert. Ontplooiing bestaat in dit verband uit het zich verdiepen in kunst of erfgoed. Ontspanning, ontplooiing en ontmoeting zijn met name te vinden in cultuurbezoek en cultuurbeoefening, ontmoeting tevens in het gezamenlijk vrijwillig ondersteunen van culturele instellingen of evenementen. Onderscheiding ten slotte kan men op vele wijzen tot uiting brengen,

onder meer door de ‘juiste’ vormen van bezoek, beoefening en interesse, maar vaak ook door te laten zien dat men zich tot een kleine kring connaisseurs of een subcultuur rekent.

Bij de maatschappelijke betekenis van cultuur gaat het om de kritische, de sociale en de emancipatoire functies ervan (Van den Broek en De Haan 2000, p. 69-70). Die kritische (of ontwerpende) functie omvat niet alleen de functie van het leveren van maatschappijkritiek maar eveneens de aan kunst toegeschreven verbeeldingskracht om het leven, de wereld en de toekomst anders te denken (Adams 2012, Luiten 2020, Nasr 2020, Twaalfhoven 2020). De sociale functie raakt aan die van ontmoeting, maar nu niet vanwege de individuele genoegens van sociale contacten (of vanuit het negatieve geformuleerd: het voorkomen van eenzaamheid), maar vanwege de collectieve opbrengst in de vorm van sociale cohesie en collectieve identiteit. De emancipatoire functie van cultuur behelst dat maatschappelijke groepen via cultuur hun aanwezigheid en identiteit kunnen tonen. Dat laatste grenst aan de kritische functie en is niet altijd de kortste weg naar meer sociale cohesie, zoals blijkt, nu zich emanciperende groepen hun claims op een andere kijk op en omgang met delen van het erfgoed op tafel leggen (cf. het debat en de maatschappelijke tegenstellingen over de onderling verbonden thema’s zwarte piet, standbeelden en slavernijgeschiedenis). Daarnaast, maar hier slechts zijdelings aan de orde, is cultuur ook economisch van betekenis als bron van werkgelegenheid en als factor in

de stedelijke aantrekkelijkheid (en daarmee indirect ook weer als bron van werkgelegenheid aldaar).

De vraag is in welke mate er in een leven na corona respectievelijk in een leven met corona sprake is van een verlies aan individuele of maatschappelijke betekenis van cultuur.

Corona en de individuele betekenis van culturele betrokkenheid

Wat staat er van de individuele betekenis van cultuur anno 2022 onder druk of is zelfs verloren gegaan als medio 2021 het leven terug zou keren naar het 'oude normaal'? Bij de functie ontspanning gaat het vooral om de mogelijkheid tot cultuurbezoek. De vraag naar deze vorm van ontspanning zal vermoedelijk groot zijn, zeker als bij iedereen de schrik uit de benen is. De mate waarin postcorona cultuurbezoek ook weer mogelijk zal zijn, hangt af van de mate waarin het culturele aanbod en de culturele infrastructuur (musea, podia, artiesten, kunstenaars, gezelschappen, festivals) overeind gebleven zijn, en van eventuele nieuwe culturele initiatieven. Bij de functie ontspanning hebben de collectieve vormen van cultuurbeoefening dan enige tijd stilgelegen c.q. op een laag pitje gestaan. Ook hier zal het hernemen van het 'oude normaal' afhangen van de mate waarin aanbod en infrastructuur in de vorm van verenigingen, informele groepen, oefenruimtes, docenten en educatieve instellingen nog functioneren. De functie ontmoeting staat of valt met deze mogelijkheden tot gezamenlijk cultuurbezoek en gezamenlijke cultuurbeoefening. Het leveren van een maatschappelijke bijdrage in de vorm van de ondersteuning van culturele instellingen, verenigingen en evenementen veronderstelt eveneens het voortbestaan daarvan. Naarmate daar minder van in stand blijft, zijn er minder mogelijkheden tot het verrichten van cultureel vrijwilligerswerk, hoewel er postcorona anderzijds bij door- of opstarts mogelijk juist een grote vraag naar vrijwillige steun kan zijn. De mate waarin mensen zich met hun culturele activiteiten kunnen onderscheiden is grotendeels afhankelijk van de mogelijkheden tot bezoek, beoefening en ondersteuning, en daarmee opnieuw van de mate waarin er in het leven na corona nog sprake is van een culturele infrastructuur.

De individuele betekenis van cultuur zal des te meer onder druk staan als in 2022 nog onverminderd sprake is van coronacrisis en de maatregel om anderhalve meter afstand te houden. Die staan ontspanning door cultuurbezoek nog altijd in de weg, want dat maakt programmering op podia moeilijk, op evenementen vrijwel onmogelijk en in musea lastig. Met name 'non-seated events' blijven dan uit den boze, wat vooral de mogelijkheid tot ontspanning bij popconcerten en op popfestivals raakt. Enerzijds is de behoefte aan cultuurbezoek waarschijnlijk groot, behalve

bij degenen die zeer beducht zijn voor besmetting en daarom elk risico uit de weg gaan. Anderzijds zal het aanbod aan uitvoeringen, concerten en speciale tentoonstellingen klein zijn, met als mogelijk neveneffect hogere toegangsprijzen bij optredens, wat op gespannen voet zou staan met de aloude doelstelling van cultuurspreiding. Bij ontspanning ondervinden collectieve vormen van cultuurbeoefening dan nog hinder van de anderhalvemeter-restrictie, terwijl de blijvende noodzaak van goede luchtkwaliteit kan leiden tot vermindering van de aantallen les- en oefenruimtes of tot investeringen en prijsstijgingen. Het laatste kan ook bij cultuurbeoefening op gespannen voet staan met het idee van cultuurspreiding onder brede lagen van de bevolking, mindervermogenen inclusief. Het is evident dat restricties op cultuurbezoek en op collectieve cultuurbeoefening de ontmoetingsfunctie van cultuur zouden ondergraven, eens te meer daar een schraler cultureel leven waarschijnlijk minder mogelijkheden kent tot zinvol meedoen in de vorm van vrijwilligerswerk, inclusief het wegvallen van de daarmee gepaard gaande sociale ontmoetingen. Een minder groot aanbod van culturele activiteiten kan negatief uitpakken voor kwetsbare mensen die juist daar (nog) een stuk van hun welbevinden aan ontleen, zoals ouderen en zieken (Van Campen 2020, De Ridder et al. 2020, WHO 2019). Mogelijk kunnen creatieve initiatieven uitkomst bieden, zoals dat van de Maskermeiden, een interactief online theater met en voor eenzame ouderen⁸. De functie zich in de persoonlijke identiteit te onderscheiden met culturele activiteiten en cultuur als gespreksstof kan eveneens aan betekenis verliezen, vooral wat betreft optredens, voorstellingen en evenementen. Literatuur, beeldende kunst en erfgoed hebben daar minder van te duchten, omdat de presentatie van die vormen van cultuur minder is geënt op de gelijktijdige aanwezigheid van velen in een kleine ruimte.

Corona en de maatschappelijke betekenis van culturele betrokkenheid

Ook de maatschappelijke betekenis van cultuur zal in een leven na corona vanaf medio 2021 enige tijd onder druk gestaan hebben. De kritische of ontwerpfunctie hoeft daar inhoudelijk niet onder geleden te hebben, maar heeft wel een kleiner publiek bereikt. De verminderde mogelijkheden tot deelname aan culturele activiteiten (bezoek, beoefening, vrijwilligerswerk) betekenden een beperking van de sociale kant van het culturele leven. Maatschappelijk gezien verkleinde dat de kans op het onderhouden en ontstaan

⁸ <https://publicaties.zonmw.nl/projecten-creatieve-oplossingen-aanpak-coronavirus-covid-19/creatieve-oplossingen-ouderen/>, cf. <https://www.eentegeneenzaamheid.nl/initiatieven/kunst-en-cultuur-tegen-eenzaamheid-bij-club-goud/> (beide geraadpleegd 28 augustus 2020)

van sociale contacten en daarmee van sociale cohesie. Naarmate er postcorona meer van het culturele aanbod en van de culturele infrastructuur intact is, zijn er sneller weer culturele activiteiten mogelijk en is dit functieverlies sneller ongedaan te maken. Dit geldt ook voor de emancipatoire functie om diverse groepen in de samenleving een plaats in het culturele leven te geven, mits althans de coronacrisis niet vooral ten koste is gegaan van initiatieven om het culturele leven diverser en inclusiever te maken (Benhamou 2020, Dijksterhuis 2020). Ten tijde van het uitbreken van de coronacrisis vlamden ook de meningsverschillen over erfgoed op, wellicht juist omdat het in tijden van onzekerheid voor een naar ankerpunten zoekend deel van de bevolking een brug te ver was dat anderen het erfgoed ter discussie stelden. Dat het begin van de coronacrisis samenviel met hoog oplopende emoties en meningsverschillen over slavernijverleden, standbeelden en zwarte piet, maakte dat het erfgoed eerder in het teken van de kritische dan van de sociaal verbindende functie stond. In hoeverre het culturele leven na een coronacrisis van ruim een jaar weer een rol kan spelen als bron van inkomen, werkgelegenheid en stedelijke aantrekkelijkheid hangt af van de mate waarin het culturele aanbod en de culturele infrastructuur tijdens die crisis in stand zijn gebleven c.q. zich daarna snel weer herstellen.

De maatschappelijke functies van cultuur komen sterker onder druk te staan als de coronacrisis langer aanhoudt. Kunstenaars en artiesten behouden weliswaar de vrijheid om hun kritische en ontwerpende objecten, opstellingen en voorstellingen te maken, maar mogelijk met minder inkomsten om zulks te doen en met minder publiek dat daar (fysiek) toegang toe heeft. Ze zijn dan meer dan voorheen afhankelijk van media om inkomsten te genereren en om publiek te bereiken, terwijl nog allermindst duidelijk is of digitale verdienmodellen en digitaal publieksbereik een volwaardig alternatief vormen. De sociaal verbindende functie van bekenden en/of vreemden treffen bij tentoonstellingen, voorstellingen en evenementen is veel kleiner bij een blijvende maatregel om anderhalve meter afstand te houden. Digitale thuisconsumptie kan behalve individueel genoeg ook contacten met anderen binnen virtuele bubbels van gelijkgestemden opleveren ('bonding social capital'), maar de kans op nieuwe sociale contacten met mensen uit andere 'walks of life' ('bridging social capital') lijkt erg klein. De emancipatoire functie om (het perspectief van) minderheden bij het culturele leven te betrekken en in dat leven te representeren kan op het tweede plan komen te staan onder druk van de primaire noodzaak om te overleven. Ook kan de behoefte aan de zekerheid van ankerpunten in het verleden een belemmering vormen voor de inpassing van andere vormen van kunst en van andere perspectieven op het verleden. Een schraler cultureel leven biedt minder mensen werk en schaadt de stedelijke aantrekkelijkheid.

Verlies aan betekenis

Behalve wellicht voor de kritische c.q. ontwerpende functie van kunst geldt voor geen van deze functies dat cultuur volstrekt onontbeerlijk is. Er zijn ook andere domeinen van het leven die deze functies kunnen vervullen. Niet voor iedereen is het bijwonen van een opera-uitvoering of een rockconcert van belang bij het zoeken naar ontspanning, niet iedereen ontplooit zich door toneel te spelen of stamboomonderzoek te doen, niet iedereen ontmoet anderen bij het koor of het historisch genootschap, niet iedereen ervaart voldoening door het lokale museum of de lokale fanfare als vrijwilliger te ondersteunen en niet iedereen zoekt onderscheidende elementen in de eigen identiteit door in een band te spelen of te helpen een molen draaiende te houden. Werk, buurt, sport, postduiven houden, een religieuze organisatie, de eet- en kookgroep of het energiecollectief kan elk van die functies eveneens vervullen.

Deze relativerende contextualisering neemt echter niet weg dat velen juist aan cultuur een deel van hun genoegens, contacten en identiteit ontleen. Met een verregaande verschraving van het culturele leven zou daarom voor velen een ontspannende vrijetijdsbesteding, een mogelijkheid tot socialiseren, een manier om aan het maatschappelijk leven bij te dragen en een deel van de beleefde persoonlijke identiteit komen te vervallen.

Corona en de zorg voor cultuur

Mocht het leven medio 2021 weer de loop van het 'oude normaal' hebben hernomen, dan zal de coronacrisis niet ongemerkt aan het culturele leven voorbij zijn gegaan (aldus ook het CPB: Soederhuizen et al. 2020), maar zijn zowel de individuele als de maatschappelijke betekenis van cultuur onder druk komen te staan en is het de vraag welke sporen corona in 2022 in het culturele leven getrokken zal blijken te hebben. Moest het zo zijn dat het leven anno 2022 nog altijd in het teken staat van corona en de anderhalvemeterrestrictie, dan zal die druk groter zijn geweest en de sporen dieper.

De mate waarin het culturele leven het hoofd weet te bieden aan een voorbijgaande respectievelijk een blijvende coronacrisis, hangt af van de veerkracht van dat leven zelf en van de steun die het daarbij ondervindt. Met name in de podiumkunst is het heel onwaarschijnlijk dat alleen eigen (veer)kracht volstaat. In mindere mate geldt dat ook voor musea. Hoe groot de schade precies zal blijken te zijn, is nog niet duidelijk. Het cultuurpubliek heeft (nog?) niet massaal de portemonnee getrokken om het culturele leven te ondersteunen ('het publiek is bezorgd over de crisis in de cultuursector, maar doneert weinig', meldde

het Prins Bernard Cultuurfonds⁹). Massieve steun vanuit het bedrijfsleven is ten tijde van de coronacrisis evenmin erg waarschijnlijk. Daarmee komt de bal te liggen bij de overheid en haar (grond)wettelijke verantwoordelijkheid voor het scheppen van ‘voorwaarden voor maatschappelijke en culturele ontplooiing en voor vrijetijdsbesteding’. Of en in hoeverre het tot die verantwoordelijkheid behoort om het culturele leven tijdens de coronacrisis extra in bescherming te nemen is een politieke afweging, afhankelijk van de waarde die de overheid hecht aan hetgeen zonder extra steun verloren dreigt te gaan en binnen het bredere perspectief van vele andere zaken die eveneens vanwege corona extra urgentie hebben. In het licht van de jarenlange overheidssteun aan cultuur lijkt het kapitaalvernietiging om datgene wat met eerdere steun is opgebouwd, nu niet te beschermen. Anderzijds zijn die zogenoemde ‘gezonken kosten’ geen argument om nu verdere kosten te maken. Het gaat om de eerdere argumenten voor die steun. Die argumenten wisselden (Van den Broek 2012). Cultuurbeleid (ont)stond ruim twee eeuwen geleden in dienst van de bevordering van vaderlands burgerschap (tijdens de natievorming) en de verheffing van het volk (als inzet van de opkomende arbeidersbeweging maar ook wel uit elitaire schrik tegen eerst het gewone volk en later de asfaltjeugd). Kort na de Tweede Wereldoorlog gold cultuur enige tijd als middel in de morele herbewapening van de bevolking tegen de verlokkingen van communisme en van consumentisme. Die laatste slag ging in latere decennia verloren door de weerzin tegen betutteling en het geloof in het autonoom kiezende individu c.q. de consumenten-sovereiniteit. Van eerdere paternalistische trekken ontdaan berust de legitimering van cultuurbeleid sindsdien op het idee bij te dragen aan aanbod en toegankelijkheid van een breed palet aan cultuuruitingen waaruit mensen naar eigen inzicht hun culturele keuzes kunnen maken. Het is in lijn met dat idee om het culturele leven ten tijde van corona extra te steunen, zodat er voldoende te kiezen blijft. Te midden van onduidelijkheid over de duur en gevolgen van de coronacrisis is dit tevens in lijn met het verzorgingsbeginsel om te beschermen tegen risico’s die nog onzeker maar wel mogelijk schadelijk zijn.

Na een eerder steunpakket van 300 miljoen euro in mei 2020 kondigde minister Van Engelshoven van OCW in augustus 482 miljoen euro steun aan de culturele en creatieve sector aan, want het kabinet wil dat er ook na de coronacrisis ‘een sterke culturele en creatieve sector staat’ en wil niet ‘dat er grote gaten in de sector vallen’ (OCW Nieuwsbericht¹⁰). De totale rijkssteun aan cultuur bedraagt

daarmee circa 800 miljoen euro (zie het steeds geactualiseerde overzicht¹¹). Dat is ongeveer het bedrag van de jaarlijkse bijdrage van de rijksoverheid aan cultuur en meer dan een derde bovenop wat rijk, provincies en gemeenten – de laatste zijn veruit de grootste subsidiënten – in een jaar samen aan cultuur uitgeven (peiljaar 2017, zie Van den Broek en Gieles 2018, p. 55) en komt bovendien bovenop de generieke coronasteunmaatregelen waar ook de cultuursector gebruik van kan maken. Een deel van deze steun vloeit via het gemeentefonds naar de gemeenten, zodat die het lokale culturele leven kunnen ondersteunen. Een ander deel van de steun betreft een matchingsregeling tussen rijk en gemeenten, wat gemeenten al heeft gestimuleerd de lokale cultuur financieel te ondersteunen. In herfst volgden nog enkele aanvullende steunmaatregelen.

Zelfs daarmee zal echter niet alle coronaschade ongedaan te maken zijn. Dat betekent keuzes maken in wat extra te steunen en wat niet. Dit signalement belicht de gevolgen van corona vanuit het perspectief van de individuele en maatschappelijke betekenis van betrokkenheid bij het culturele leven. Daarin liggen enkele aangrijpingspunten voor de richting van de beleidsaandacht. Het culturele leven biedt liefhebbers (en dat zijn er bij een brede opvatting van cultuur velen!) een mogelijkheid om zich te ontspannen (zowel verpozing als vertroosting) en te ontplooiën, om anderen te ontmoeten en om zich maatschappelijk dienstbaar te maken. Voor velen is cultuur een deel van hun identiteit. Maatschappelijk biedt het culturele leven een platform voor creativiteit en reflectie en voor sociale cohesie en inclusie (ook als het er tijdelijk schuurt).

Gezien het tweeledige doel van het cultuurbeleid – het bevorderen van aanbod en van betrokkenheid daarbij – ligt het in de rede dat ook het perspectief van de betrokkenheid van de bevolking bij cultuur een rol speelt bij de keuzes welke delen van het culturele leven te beschermen. Het is dan de vraag hoe het culturele leven zo te steunen dat mensen zich kunnen ontspannen en ontplooiën en ze betekenisvolle sociale verbanden kunnen aangaan (De Ridder et al. 2020). Dit signalement richt de blik op waar de betrokkenheid van de bevolking het meest onder druk staat en met steun aan welke delen van het culturele leven die betrokkenheid het meest is gediend. Deze blikrichting vraagt behalve aandacht voor grote gevestigde instellingen ook aandacht voor de noden van festivals, poppodia, amateurkunstverenigingen, koren, muziekscholen, centra voor de kunsten, oefenruimtes, lesateliers en de kleinere theaters en musea.

9 <https://www.cultuurfonds.nl/nieuwsbericht/helpt-nederlanders-zorgelijk-over-cultuursector-door-coronacrisis,geraadpleegd24augustus2020>, cf. Kantar 2020

10 <https://www.rijksoverheid.nl/ministeries/ministerie-van-onderwijs-cultuur-en-wetenschap/nieuws/2020/08/28/culturele-sector-krijgt-extra-ondersteuning>

11 <https://www.boekman.nl/actualiteit/gevolgen-coronavirus-voor-culturele-sector>

Literatuur

- Adams, Thije (2012). *Kunst moet. Ook in tijden van cholera*. Amsterdam: Van Genneep.
- Beerda, Hendrik (2020). *Effecten coronacrisis op het Nederlandse cultuurbezoek*. Amsterdam: Brand Consultancy.
- Benhammou, Rachid (2020). Een wereld zonder kunst is onvoorstelbaar. In: *Kunst en de coronacrisis. Impact en toekomst. Boekman Extra #20*. Amsterdam: Boekmanstichting, p. 18-19.
- Broek, Andries van den (2012). Cultuur tussen collectieve verantwoordelijkheid en individuele vrijheid. In: Andries van den Broek, Ria Bronneman-Helmers en Vic Veldheer (red.), *Een beroep op de burger. Minder verzorgingsstaat, meer eigen verantwoordelijkheid? Sociaal en Cultureel Rapport 2012*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, p. 231-253.
- Broek, Andries van den (2019). Try this at home. Individuele en sociale aspecten van amateurkunstbeoefening. In: *Cultuur + Educatie*, jg. 18, nr. 53, p. 6-19 (themanummer: Kunstbeoefening in de vrije tijd).
- Broek, Andries van den (2020). *Wat hebben mensen met cultuur? Culturele betrokkenheid in de jaren '10*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Broek, Andries van den en Jos de Haan (2000). *Cultuur tussen competentie en competitie. Contouren van het cultuurbereik in 2030*. Amsterdam: Boekmanstudies.
- Broek, Andries van den en Yvette Gieles (2018). *Het culturele leven. 10 culturele domeinen bezien vanuit 14 kernthema's*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Broek, Andries van den en Pepijn van Houwelingen (2019). Pantser of ruggengraat? Over erfgoed, identiteit en cultuurbeleid. In: *Denkend aan Nederland. Een bundeling van analyses, thematische verkenningen en essays. Sociaal en cultureel rapport 2019*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Campen, C. van (2020). *Gelukkig ouder worden in een veranderende samenleving. Een pleidooi voor zingeving en creativiteit*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dijksterhuis, Edo (2020). 'Het nieuwe normaal is niet normaal'. Interview met Ruben Brouwer, Viktorien van Hulst en Meta Knol. In: *Kunst en de coronacrisis. Impact en toekomst. Boekman Extra #20*. Amsterdam: Boekmanstichting, p. 8-13.
- Doeland, Denis (2020). *Achtergrond: Meerderheid bezoekers wil niet wachten op corona-vaccin voor bezoek aan festivals*. Geraadpleegd op 27 juli 2020 via <https://ddmca.nl/2020/06/08/achtergrond-meerderheid-bezoekers-wil-niet-wachten-op-corona-vaccin-voor-bezoek-aan-festivals>.
- Kantar (2020). *Een derde Nederlanders maakt zich zorgen over het voortbestaan van culturele instellingen ... maar slechts 4% heeft actiegedoneerd*. Geraadpleegd op 24 augustus 2020 via <https://www.tns-nipo.com/nieuws/persberichten/een-derde-nederlanders-maakt-zich-zorgen-over-het>.
- Klerk, Mirjam de, Inger Plaisier en Fieke Wagemans, m.m.v. Jurjen Iedema, Edith Josten en Joep Schaper (2020). *Welbevinden ten tijde van corona. Eerste bevindingen op basis van een bevolkingsenquête uit juli 2020*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Luiten, Gitta (2020). Corona. Ramp en zegen tegelijk. In: *Kunst en de coronacrisis. Impact en toekomst. Boekman Extra #20*. Amsterdam: Boekmanstichting, p. 6-7.
- Menso, Clayde (2020). De toekomst van de kunst is nu. In: *Kunst en de coronacrisis. Impact en toekomst. Boekman Extra #20*. Amsterdam: Boekmanstichting, p. 14-17.
- Neele, Arno (2020). *Gevolgen Coronavirus voor kunsteducatie en actieve cultuurparticipatie*. Geraadpleegd op 27 juli 2020 via <https://www.lkca.nl/artikel/gevolgen-coronavirus-voor-kunsteducatie-en-actieve-cultuurparticipatie/>.
- Oud, Eduard Pieter (2020). *Verlies 48.000 banen eventsector door Corona*. Geraadpleegd op 27 juli 2020 via <https://respons.nl/geen-categorie/verlies-48-000-banen-eventsector-door-corona/31/03/2020>.
- Prins Bernard Cultuurfonds (2020). *Cultuur in Nederland*. Geraadpleegd op 24 augustus 2020 via <https://www.cultuurfonds.nl/storage/app/media/uploaded-files/PBC%20PR%20onderzoek%20Cultuur%20in%20Nederland.pdf>.
- Ridder, Josje den, Cretien van Campen, Edith Josten en Jeroen Boelhouwer (2020). *De sociale staat van Nederland op hoofdlijnen. Kwaliteit van leven in onzekere tijden*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- SCP (2020). *Eerste doordenking maatschappelijke gevolgen coronamaatregelen. Beleidssignalement*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Soederhuizen, Beau, Leon Bettendorf, Harro van Heuvelen, Bert Kramer en Sander Lammers (2020). *De gevolgen van de corona-crisis voor Nederlandse bedrijven en banken*. Den Haag: Centraal Planbureau.
- Tepaske, Ester, Tessa van Groenestein, Frits Spangenberg en Roel Schoemaker (2010). *Betekenis van kunst en cultuur in het dagelijks leven*. Amsterdam: Motivaction.
- VSCD (Vereniging van Schouwburg- en Concertgebouwdirecties) (2020). *Resultaten onderzoek Berenschot in noodoproep Ministers*. Geraadpleegd op 8 mei 2020 via <https://www.vscd.nl/nieuws/resultaten-onderzoek-berenschot-in-noodoproep-ministers>.
- WHO (2019). *What is the evidence on the role of the arts in improving health and well-being? A scoping review*. Geraadpleegd op 28 augustus 2020 via <https://www.euro.who.int/en/publications/abstracts/what-is-the-evidence-on-the-role-of-the-arts-in-improving-health-and-well-being-a-scoping-review-2019>.

Uit de media

- Burghoorn, Alex (2020, 9 juli). *Kunstmuseum Den Haag teert diep in op eigen vermogen, grote tentoonstellingen onzeker*. <https://www.volkskrant.nl/cultuur-media/kunstmuseum-den-haag-teert-diep-in-op-eigen-vermogen-grote-tentoonstellingen-onzeker>.
- Driessen, Martijn (2020, 23 juli). *Geen biertje halen, niet dansen en niet meezingen: corona zet een streep door de magie van het poppodium*. <https://eenvandaag.avrotros.nl/item/geen-biertje-halen-niet-dansen-en-niet-meezingen-corona-zet-een-streep-door-de-magie-van-het-poppo>.
- Eenennaam, Alexander van (2020, 19 juli). *Waar blijft steun voor evenementenbranche? 'Omzetschade nu al 2,2 miljard'*. <https://www.ad.nl/ad-werkt/waar-blijft-steun-voor-evenementenbranche-omzetschade-nu-al-2-2-miljard>.
- Hooijer (2020, 3 juli, slot van een serie blogs vanaf 30 maart). *Muziek in coronatijd. 'Het virus is nog niet klaar met de popmuziek'*. <https://oor.nl/news/de-politiek-ziet-muzikanten-nog-steeds-als-geitenbreiers-en-luchtfietsers>.
- Jaeger, Toef (2020, 22 juli). *Ruim honderd musea vrezzen voor voortbestaan in 2021*. <https://www.nrc.nl/nieuws/2020/07/22/ruim-honderd-musea-vrezzen-voortbestaan-in-2021>.
- Kain, Rufus (2020, 20 juli). *013 gaat diep het rood in. Waarom hebben juist popzalen het zo zwaar in de coronacrisis?* <https://www.trouw.nl/cultuur-media/013-gaat-diep-het-rood-in-waarom-hebben-juist-popzalen-het-zo-zwaar-in-de-coronacrisis>.
- Kayser, Kilian (2020, 12 september). *Video: De schade voor de muzieksector na een halfjaar corona. Hoeveel shows, omzet en banen zijn er verloren en wat zijn de gevolgen*. <https://3voor12.vpro.nl/update-fc7e8314-a78d-4f21-8f48-729dee641cd1-video-de-schade-voor-de-muzieksector-na-een-halfjaar-corona-.html>.
- Korteweg, Nikki (2020, 13 mei). *Koren zijn mogelijk superverspreiders van coronavirus*. <https://www.nrc.nl/nieuws/2020/05/13/koren-mogelijk-super-verspreiders>.
- Kruijt, Michiel (2020, 23 juli). *Musea in zwaar weer; vooral oudere bezoekers blijven weg*. <https://www.volkskrant.nl/cultuur-media/musea-in-zwaar-weer-vooral-oudere-bezoekers-blijven-weg>.
- Miedema, Malou (2020). *Amsterdamse nachtclub in opspraak onder de eigen achterban*. <https://3voor12.vpro.nl/artikelen/overzicht/2020/juli/Hoe-De-School-het-slagveld-werd-in-de-strijd-tegen-racisme.html>.

- Nasr, Ramsey (2020, 1 april). *In tijden van corona biedt kunst houvast door mee te wankelen*. <https://www.nrc.nl/nieuws/2020/04/01/in-tijden-van-corona-biedt-kunst-houvast-door-mee-te-wankelen>.
- Ottens, Chris (2020, 22 juli). *Vriendengroep blaast muziekcafé Altstadt met eigen geld nieuw leven in: 'De Altstadt blijft de Altstadt'*. <https://www.ed.nl/eindhoven/vriendengroep-blaast-muziekcafe-altstadt-met-eigen-geld-nieuw-leven-in-de-altstadt-blijft-de-altstadt-aftc4139>.
- Prent, Noémi (2020, 27 juli). *Bedrijf in nood: 'Verlies van Paradiso loopt met 150.000 euro per maand op'*. https://www.nu.nl/ondernemen/6064555/bedrijf-in-nood-verlies-van-paradiso-loopt-met-150000-euro-per-maand-op.html?redirect=1#coral_talk_wrapper.
- Quekel, Sebastiaan (2020a, 21 april). *Evenementenbranche op instorten: mogelijk in 2021 ook geen festivals of concerten*. <https://www.ad.nl/binnenland/evenementenbranche-op-instorten-mogelijk-in-2021-ook-geen-festivals-of-concerten-a53fe545>.
- Quekel, Sebastiaan (2020b, 24 juni). *Directeur Vereniging Poppodia: Melkweg en Paradiso vallen eind dit jaar om zonder hulp*. <https://www.parool.nl/es-be73b61f>.
- Raatgever, Stefan (2020, 10 juli). *Slag in concertland: Ziggo Dome en Afas Live ontslaan een derde van het personeel*. <https://www.parool.nl/amsterdam/slag-in-concertland-ziggo-dome-en-afas-live-ontslaan-een-derde-van-het-personeel>.
- Ribbens, Arjen (2020, 24 juni). *Corona kost culturele en creatieve sector tot 2,6 miljard aan inkomsten*. <https://www.nrc.nl/nieuws/2020/06/24/corona-kost-culturele-en-creatieve-sector-tot-26-miljard-euro-aan-inkomsten>.
- Roelle, Jesper (2020a, 4 mei). *Evenementenbranche luidt noodklok: 65 procent verwacht 2021 niet te halen*. <https://www.parool.nl/amsterdam/evenementenbranche-luidt-noodklok-65-procent-verwacht-2021-niet-te-halen>.
- Roelle, Jesper (2020b, 1 juli). *Poppodium Paradiso zet kwart van personeel op straat*. <https://www.parool.nl/amsterdam/poppodium-paradiso-zet-kwart-van-personeel-op-straat>.
- Roelle, Jesper (2020c, 15 juli). *Nemo ontslaat 50 medewerkers om coronacrisis hoofd te bieden*. <https://www.parool.nl/amsterdam/nemo-ontslaat-50-medewerkers-om-coronacrisis-hoofd-te-bieden>.
- Spel, Micha (2020a, 1 juli). *Festivaldirecteur Maarten Mostert: 'Eindelijk iets wat wél doorgaat'*. <https://www.nrc.nl/nieuws/2020/07/01/de-musici-staan-te-popelen-eindelijk-iets-wat-wel-doorgaat>.
- Spel, Micha (2020b, 17 juni). *Interview: Directeur Sophie de Lint over De Nationale Opera na corona: 'Jongleren met protocollen'*. <https://www.nrc.nl/nieuws/2020/06/17/nationale-opera-directeur-sophie-de-lint-over-opera-na-corona-alles-is-jongleren-met-protocollen>.
- Spel, Micha (2020c, 1 juli). *RIVM: koren kunnen weer veilig repeteren*. <https://www.nrc.nl/nieuws/2020/07/01/rivm-koren-kunnen-weer-veilig-repeteren>.
- Spel, Micha (2020d, 9 juli). *Koninklijk Concertgebouw gaat reorganiseren*. <https://www.nrc.nl/nieuws/2020/07/09/koninklijk-concertgebouw-gaat-reorganiseren>.
- Spel, Micha, Thomas van Huut, Peter van der Ploeg, Ron Rijghard en Dana Linssen (2020b, 9 september). *Het publiek heeft de weg terug de zalen in nog niet helemaal gevonden*. <https://www.nrc.nl/nieuws/2020/09/09/de-weg-terug-is-nog-niet-gevonden>.
- Spel, Micha, Amanda Kuypers en Peter van der Ploeg (2020b, 30 juni). *Zalen blij met meer publiek, maar rendabel is het nog lang niet*. <https://www.nrc.nl/nieuws/2020/06/30/zalen-blij-met-meer-publiek-maar-rendabel-is-het-op-anderhalve-meter-lang-niet>.
- Spel, Micha, Peter van der Ploeg, Toef Jaeger en Ron Rijghard (2020c, 7 mei). *Concerten voor dertig man? 'Compleet onuitvoerbaar'*. <https://www.nrc.nl/nieuws/2020/05/07/concerten-voor-dertig-man-compleet-onuitvoerbaar>.
- Spronck, Veerle (2020, 27 april). *We dreigen het cultuurpubliek te vergeten*. <https://www.trouw.nl/nieuws/we-dreigen-het-cultuurpubliek-te-vergeten>.
- Stapelen, Saul van (2020, 17 juli). *Niet te hard meezingen? Hier is dat verzoek echt kansloos*. <https://www.nrc.nl/nieuws/2020/07/17/niet-te-hard-meezingen-hier-is-dat-verzoek-echt-kansloos>.
- Twaalfhoven, Merlijn (2020). *Een onzekere toekomst? Leer van kunstenaars*. <https://www.nrc.nl/nieuws/2020/03/27/een-onzekere-toekomst-leer-van-kunstenaars>.
- Vlaming, Henk (2020, 15 juni). *De klap in de cultuursector komt volgend jaar*. https://www.accountant.nl/achtergrond/2020/6/de-klap-in-de-cultuursector-komt-volgend-jaar/?fbclid=IwAR28pL1vcHFBr1vhCuM_Tk-QSLwbEBvNgvHaYPj5F8FBxnAHvFyXS5oVEeo.
- Vrieze, Atze de (2020, 29 juli). *Ook kleinere poppodia ontvangen steungeld OCW. Fonds Podiumkunsten maakt extra uitkeringen bekend*. <https://3voor12.vpro.nl/update-4a5986b1-1e1f-41bf-87c1-a48518ca8f56-ook-kleinere-poppodia-ontvangen-steungeld-ocw-.html>.
- Vusse, Peter van de (2020, 2 juli). *Grote zorgen om sombere toekomst podia ERKO en De Helling: 'Er is geen perspectief'*. <https://www.ad.nl/utrecht/grote-zorgen-om-sombere-toekomst-podia-ekko-en-de-helling-er-is-geen-perspectief>.

Zie ook voor overzichten van de opeenvolgende gebeurtenissen:

- Coronaweekboek Cultuur, op www.nrc.nl.
 Gevolgen coronavirus voor culturele sector, op <https://www.boekman.nl/actualiteit/gevolgen-coronavirus-voor-culturele-sector>.

Colofon

Sociaal en Cultureel Planbureau

Contactpersoon

Mirjam de Klerk

T +31 6 11 19 20 47

m.de.klerk@scp.nl

Bezuidenhoutseweg 30 | Den Haag

Postbus 16164 | 2500 BD Den Haag

Auteur

Andries van den Broek

Den Haag, november 2020

**Maatschappelijke
Effecten Corona**